УДК 811.512.145

Б.К. Миңнуллин

ХХ ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ГАЗЕТА ТЕКСТЛАРЫНЫҢ ГРАММАТИК СТРУКТУРАСЫ: үткән заман сыйфат фигыль формаларының кулланылыш үзенчәлекләре

Статья посвящена разработке вопросов функционирования в текстах татароязычной арабографической периодической печати начала ХХ века одной из наиболее распространенных неличных форм глагола – причастия. Актуальность темы настоящей научной статьи обусловлена необходимостью исследования грамматических норм языка татароязычной арабографической периодической печати начала ХХ века, выполнявшей в рассматриваемый период, наряду с художественными произведениями, роль определенной платформы для функционирования старотатарского письменного литературного языка и его дальнейшего преобразования в национальный литературный язык. Благодаря результатам такого исследования формируется возможность прослеживания этапов функционирования форм причастий прошедшего времени в диахронии. В результате проведенного научного анализа нами выявлено, что в текстах исследованных газет, наряду с кыпчакским показателем причастия прошедшего времени на *-ğan,* соответствующего современному причастию татарского литературного языка на *-ган,* также зафиксировано функционирование ряда причастных форм, свойственных для огузских языков.

Ключевые слова: старотатарский литературный язык, татарская периодическая печать, язык газеты, грамматическая система, формы причастия прошедшего времени.

The article is devoted to the development of issues of functioning in the texts of the Tatar arabographic periodical press of the early XXth century of one of the most common non-personal forms of the verb – participle. The relevance of the topic of this article lies in the need to study the grammatical norms of the language of the Tatar periodical press of the early XXth century, which in the period under review served, like literary works, as a platform for the functioning of the old Tatar written literary language and its further transformation into a national literary language. As a result of such research, it is possible to trace the stages of functioning of past participle forms in diachrony. As a result of the conducted scientific analysis we have revealed that in the texts of the studied newspapers, along with the Kipchak indicator of the past participle on *-ğan,* corresponding to the modern participle of the Tatar literary language on *-ган,* the functioning of a number of participial forms characteristic of the Oguz languages is also recorded.

Keywords: old Tatar literary language, Tatar periodical press, newspaper language, grammatical system, past participle forms.

ХХ гасыр башы татар халкының үсешендә, милләт буларак формалашуында иң мөһим чорларның берсе булып санала. Беренче чиратта, бу әлеге чорда илебездә барлыкка килгән билгеле бер

иҗтимагый, сәяси һәм икътисади үзгәрешләр нәтиҗәсе булып тора. Татар халкының милли вакытлы матбугатының барлыкка килүе дә нәкъ менә әлеге үзгәрешләрнең бер нәтиҗәсе буларак кабул ителә. Шул ук вакытта, әйтелеп үткән үзгәрешләр өйрәнелә торган чорда иске татар әдәби телендә иҗат ителгән язма чыганакларның лексик һәм грамматик төзелешенә дә йогынты ясамый калмый. Мәсәлән, 1905–1917 елларда татар телендә гарәп графикасында басылып килгән вакытлы матбугат органнарының теле әле һаман да билгеле бер күләмдәге традицион гомумтөрки лексик һәм грамматик элементларның активлыгы белән характерлана: госманлы төрекчәсе аша кергән угыз компоненты белән катлауландырыла, зур күләмдәге гарәп һәм фарсы лексикасына нигезләнә, ләкин инде актив рәвештә татар гавами сөйләмә тел формалары һәм рус теле лексикасы белән баетыла башлый.

Әлеге фәнни мәкаләнең объекты булып XX гасыр башында чыгып килгән татар вакытлы матбугаты органнары, аерым алганда «Борһане тәрәккый» (1906–1911), «Вакыт» (1906–1918) һәм «Кояш» (1912–1918) газеталарының текстлары тора. Безнең фикеребезчә, нәкъ менә әлеге газета текстларына тукталуны фәнни тикшерену нәтиҗәләренең объективлыгына уңай тәэсир итә торган шартларның берсе дип кабул итәргә мөмкин. Чөнки бу газеталарның һәрберсе 1905 елгы Беренче рус революциясеннән алып 1917 елгы Февраль революциясенә кадәрге чорда аз дигәндә биш ел дәвамында Россиянең татарлар күпләп яши торган һәм шул ук вакытта, идеологик, сәяси һәм лингвистик күзлектән чыгып караганда, күпмедер күләмдә аермалыкларга ия булган географик нокталарында, төгәлрәк әйткәндә, Әстерхан, Оренбург һәм Казан шәһәрләрендә чыгып килгән.

«Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында кулланылган үткән заман сыйфат фигыль формалары үз эченә кыпчак һәм угыз телләре өчен хас булган формаларны да алган күрсәткечләр төркеменнән гыйбарәт. Әлеге формалар арасында иң актив кулланылганы – кыпчак телләре өчен хас булган, аерым алганда, хәзерге татар әдәби телендә кулланыла торган *-ğan* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль. Моннан тыш газета текстларында угыз телләре өчен хас *-myš* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль, ә сирәгрәк *-an*, *-dyq* һәм *-maqda ulan (bulğan)* формалы сыйфат фигыльләрнең кулланылышы теркәлде. Тикшерелә торган газета текстларында *-ğan* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең кулланылышы аның хәзерге татар әдәби телендәге кулланылышыннан принципиаль дәрәҗәдә аерылмый, шуңа күрә безнең игътибарны күбрәк югарыда күрсәтелгән башка формалар җәлеп итә.

Әйтеп үтелгәнчә, *-myš* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль газета текстларында *-ğan* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль белән чагыштырганда сирәгрәк кулланыла. *-myš* формасының кулланыш ешлыгы «Борһане тәрәккый» газетасында иң югары күрсәткечкә ия булса, «Вакыт» газетасы текстларында әлеге форма регуляр

булмаган кулланышы белән аерылып тора. «Кояш» газетасында исә *-myš* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең кулланыш ешлыгы тикшерелгән газеталар арасында иң түбән күрсәткечкә ия. Шул ук вакытта тикшерелгән барлык газета текстларында да *-myš* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең кулланылу очраклары, әлеге форма кулланылган текстларда угыз телләренә, шул исәптән госманлы төрекчәсенә хас булган башка грамматик һәм лексик үзенчәлекләрнең актив рәвештә урын алуы белән ныгытыла. Иң элек әлеге факт *-myš* формасының көнбатыш угыз телләренең асыл үзенчәлекләрен тәшкил итә торган беренчел билгеләренә каравы белән аңлатыла [Грунина, 1991, с. 131].

-myš үткән заман сыйфат фигыль формасы хәзерге татар әдәби теленең грамматик системасы өчен хас күрсәткеч түгел, ә татар сөйләшләрендә исә ул чикләнгән кулланылышка ия [Юсупов, 2004, с. 111]. Шул ук вакытта, әлеге форманың XX гасырның беренче чирегенә кадәр төрки-татар һәм иске татар язма истәлекләрендә *-ğan* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыль формасы белән параллель кулланылышта булуы мәгълүм [Татар әдәби..., 2017, б. 179, 744].

Тикшерелгән газета текстларында *-myš* кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең заман мәгънәсе, *-an* һәм *-dyq* формаларыннан аермалы буларак, абсолют күрсәткечкә ия һәм эш-хәрәкәтнең затланышлы фигыль белдергән үтәлү вакытына бәйле түгел: *Orenburg okrugyndağy mäğärif mämurlary xäzer möselman mäktäblärenä 31 nče martda mäğärif ministry tarafyndan* ***tasdyjq qylynmyš*** *jaŋa pravilalarny kertmäk ilän mäšğüllär* [«Газеталардан», «Б.т.»[1], 1906, № 42]; *Iske tarixymyzğa ğaid ularaq rusča* ***jazylmyš*** *ni qadär äsär var isa cömläsenä tärcemä wä näšer itmäk lazemder* [«Болгар хәрабәләре...», «В.»[2], 1908, № 333]; *Bugen bu mäclesdä mözakäräjä* ***qunylmyš*** *mäktäb wä mädräsäläreŋ islaxy mäsäläse 20, 30 sänä qadär durmadan söjlände, jazyldy, fäqat bunlar häb käğydda, ğazätä sötünlärendä qaldy* [«Кырым идарә...», «К.»[3], 1916, № 928].

Атрибутив функциядә *-myš* формасы халәтне белдереп килгән сүзләргә карата аергыч функциясен үти: *Bijek Piter zamanynda Rusijä, Moskva ätrafyna tämamilä* ***cyjylmyš, nyğajmyš*** *ber xäldä ide* [«Полтава мөхарабәсе», «В.», 1909, № 488].

Югарыда китерелгән «Кояш» газетасыннан алынган мисалдан күренгәнчә, аның лексик һәм грамматик төзелеше башка мисалларда бирелгән текст өзекләреннән шактый аерылып тора. Аерым алганда, әлеге өзектә угыз телләре өчен, шул исәптән XX гасыр башы госманлы әдәби теленә хас булган лексик (*mözakärä* ‘фикер алышу, тикшерү’, *sänä* ‘ел’, *durmadan* ‘өзлексез’, *häb* ‘бөтен, барлык’, *käğyd* ‘кәгазь’, *ğazätä* ‘газета’, *sötün* ‘багана’, *para* ‘акча’ һ.б.)

---

[1] «Б.т.» – «Борһане тәрәккый» газетасы.
[2] «В.» – «Вакыт» газетасы.
[3] «К.» – «Кояш» газетасы.

һәм грамматик (*mözakäräjä*, *mädräsälär**eŋ***, *dur**madan***, *čyqaryl**an*** һ.б.) күрсәткечләрнең активлыгы өйрәнелә торган чор татар язма әдәби теленең норма вариантлыгын булдыруга китерә торган күренешләрдән санала. Әлеге факт теге яки бу текстның лексик, грамматик һәм стилистик төзелеше формалашуда авторның телдә булган агымнарның кайсысына өстенлек бирүен ассызыклый.

-myš кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең юклык формасы *-ma/-mä* кушымчасы ярдәмендә белдерелә. Әлеге форма газета текстларында сирәк очрый. Аның чагыштырмача югарырак активлыгы «Борһане тәрәкъкый» газетасы өчен хас: *Hičber xyjalğa* ***kilmämeš*** *Borhan Täräqyj gazetasy mäjdanğa čyqdy* [«Дәрел Әдәбдә...», «Б.т.», 1906, № 36].

«Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталарында *-an* үткән заман сыйфат фигыль формасының очраклы кулланылышы күзәтелә. Ул кыпчак *-ğan* формасының угыз аналогы буларак билгеләнә [Грунина, 1991, с. 131] һәм, кайбер тюркологлар фикеренчә, *-ğan* формасының гадиләшкән варианты булып тора [Сравнительно-историческая..., 1988, с. 453]. *-an* формасы хәзерге татар әдәби теле һәм аның диалектлары өчен хас түгел. Әлеге форманың гомумән кыпчак телләре өчен хас булмавын исәпкә алганда, аның XX гасыр башы иске татар әдәби теленә, шул исәптән өйрәнелә торган чорга караган татар вакытлы матбугаты теленә килеп керүен госманлы әдәби теле йогынтысы белән аңлатырга мөмкин. *-an* формасы эзлекле рәвештә грамматик системаның төш элементы буларак бары тик «Борһане тәрәккый» газетасы текстларында гына очрый. Бу форманың төп үзенчәлекләреннән берсе – аның *ul, bul* фигыльләре белән актив кулланылышы.

Газета текстлары күрсәткәнчә, күпчелек очракта әлеге форма предмет яки затның конкрет вакыт аралыгына бәйле булмаган даими билгесен белдерә: *Adäm balasy här waqyt üzeneŋ xäjätene, wä xäjäteneŋ ruxy* ***ulan*** *xoquq mädänijäsene üze saqlamaq öčen tyryšmağa buryčlydyr* [«Хәят – тереклек саклау», «Б.т.», 1906, № 35]; *Uqučy äfändelärne ğaibanä mäsrur idäčäk ber cähät var isä o da Boxaranyŋ iske ğadäte* ***ulan*** *xajvanlarny ğaryz ändam idmäkder* [«Бохара әхваленнән», «В.», 1910, № 595]; *Adäm* ***ulmaq istäjän*** *ävlad milät istifadä idä belsen* [«Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе», «К.», 1916, № 928].

Текстларда *-an* формасы, гадәттә, атрибутив функциядә кулланыла һәм процессның субъектын белдерә: *...veja bašqa iğanädä* ***bulynmaq istäjän*** *kemsälär* [«Игълан», «Б.т.», 1906, № 36]; *Šul program mädräsäneŋ saxiby* ***ulan*** *Äxmäd baj wä mädräsä idaräse tarafyndan qabul iteleb ğamälgä qujyldy* [«Мәдрәсә Хөсәениянең програмы», «В.», 1909, № 495].

Шулай ук газета текстларында *-an* формасы үзе белдергән процесс юнәлгән объектны белдерә: *Binaän ğaläjhi bu kičä čäršänbä kičäse ğomum möminin xaqynda ber šäp* ***ğafu*** *wä* ***räxmät ulan*** *Läjläi möbarai*

qaderder [«Ләйләи кадер», «Б.т.», 1906, № 39]; *Hämä xalyqlarnyŋ mäktäblärendä rus tele uqytyluny wä buŋa hämäse öčen* ***möštiräk ulan*** *xökümät tele dib qaralu lazem küreläder* [«Ибтидаи тәгълим», «В.», 1909, № 426]; ***Čyqarylan*** *paranyŋ lazem järlärä saryf idelmäse julyny düšenälem* [«Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе», «К.», 1916, № 928].

Моннан тыш, газета текстларында процессның кайда башкарылуын, ягъни урынын ачыклап килгән *-an* үткән заман сыйфат фигыль формасы очрый: *Bez möselman küb* ***ulan*** *jerlärdä wäkil ulmağa laiq ulan kešemez var isä möselmandan sajlamağa tyryšamyz* [«Мөселманнарның иң кирәкле нәрсәләре», «Б.т.», 1906, № 31]; *Bezem milätneŋ mondajyn* ***möhlik ulan*** *qabaxät julğa kerüeneŋ säbäbläre tizräk möxakämä qylynyb tiješle čaralar kürelsen ide* [«Башкортлар вә маскарад», «В.», 1912, № 932].

«Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталары текстларында исемләшкән *-an* формалы сыйфат фигыльләрнең кулланылышы сирәк күренеш: *...Matbuğatdan* ***mäxrüm ulan*** *mäsäl mesken bičara* [«Матбугат», «Б.т.», 1906, № 30].

-an кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльнең юклык формасы газета текстларында чикләнгән кулланылышы белән аерылып тора һәм *-my-j/-mi-j* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Ečendä läjläi qader* ***bulynmyjan*** *aj...* [«Матбугат», «Б.т.», 1906, № 30].

Югарыда әйтеп үтелгәнчә, *-an* формалы сыйфат фигыльләр «Борһане тәрәккый» газетасы текстларында гына шактый актив. Шул ук вакытта әлеге грамматик күрсәткеч угыз группасына караган төрки телләр өчен хас булган билге дип санала. Әлеге мәкаләдә китерелгән фактик материал күрсәткәнчә, *-an* формасы кулланылган текстлар угыз телләре, шул исәптән XX гасыр башы госманлы әдәби теленә хас булган башка грамматик (*xäjäten****e***, *mädänijäsen****e***, *düšen****älem*** һ.б.) һәм лексик (*ävlad*, *istifadä*, *istämäk*, *para*, *lazem* һ.б.) үзенчәлекләрнең актив булуы белән дә характерлана.

Шулай итеп, тикшерелгән материаллардан күренгәнчә, «Борһане тәрәккый», «Вакыт» һәм «Кояш» газеталарында басылган текстларда үткән заман сыйфат фигыль угыз һәм кыпчак телләре өчен хас булган берничә грамматик форма ярдәмендә белдерелә. Угыз телләре өчен хас булган формаларның, аерым алганда *-myš* һәм *-an* күрсәткечләренең актив кулланылышы ягыннан «Борһане тәрәккый» газетасы текстлары аерылып тора. Әлеге факт, беренче чиратта, географик сәбәпләр – газета нәшер ителгән Әстерхан шәһәренең татар халкының милли һәм рухи үзәге булган Казаннан еракта урнашуы белән аңлатыла. Моннан тыш, XX гасыр башы Әстерхан шәһәре төрле төрки халыкларның күпләп яшәү урыны буларак билгеле. Бу исә, үз чиратында, җирле татар халкының телендә традицион гомумтөрки тел формаларының активрак кулланылуына китерә торган нигез булып тора. Шулай ук, Әстерхан төбәге татарларының теленә, шул исәптән «Борһане тәрәккый» газетасының теленә дә, кырым татар теле көньяк

диалектының һәм кырым татар теле аша госманлы төрекчәсенең күпмедер дәрәҗәдә йогынты ясый алуын да исәпкә алырга кирәк. Әлеге мәсьәләдә хронологик факторның тәэсирен дә исәпкә алу кирәк. Билгеле булганча, «Борһане тәрәккый» газетасы XX гасырның беренче унъеллыгында басыла, «Вакыт» газетасының күпчелек саннары исә – икенче унъеллыгында нәшер ителә, ә «Кояш» газетасының басылу вакыты тулаем узган гасырның икенче унъеллыгына гына карый. Шул ук вакытта, нәкъ менә «Кояш» газетасы чыгып килгән вакыт аралыгы тарихка төрле иҗтимагый, сәяси һәм милли сәбәпләр аркасында иске татар әдәби теле кысаларында табигый рәвештә традицион гомумтөрки һәм угыз теле формаларын кулланудан гавами сөйләмә тел формаларын куллануга таба күчеш чоры буларак кереп калган.

Әдәбият

Башкортлар вә маскарад // Вакыт. 1912. № 932.

Болгар хәрабәләре һәм борынгы болгарлар // Вакыт. 1908. № 333.

Бохара әхвалендән // Вакыт. 1910. № 595.

Газеталардан // Борһане тәрәккый. 1906. № 42.

Грунина Э.А. Историческая грамматика турецкого языка. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. 223 с.

Дәрел Әдәбдә сөйләнгән нотык // Борһане тәрәккый. 1906. № 36.

Ибтидаи тәгълим // Вакыт. 1909. № 426.

Игълан // Борһане тәрәккый. 1906. № 36.

Кырым идарә руханиясендә мөһим мөшәвәрә мәҗлесе // Кояш. 1916. № 928.

Ләйләи кадер // Борһане тәрәккый. 1906. № 39.

Матбугат // Борһане тәрәккый. 1906. № 30.

Мәдрәсә Хөсәениянең програмы // Вакыт. 1909. № 495.

Мөселманларның иң кирәкле нәрсәләре // Борһане тәрәккый. 1906. № 31.

Полтава мөхарабәсе // Вакыт. 1909. № 488.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 557 с.

Татар әдәби теле тарихы (XIII–XX йөз башы). Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык: III томда / фән. ред. Х.М. Хисамова. Казан: ТӘһСИ, 2017. Т. II. 888 б.

Хәят – тереклек саклау // Борһане тәрәккый. 1906. № 45.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола. Казань: Фэн, 2004. 592 с.

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,

филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире